

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Сахарової Катерини Олександрівни
«Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у
трансформаційному соціумі», подану на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.05 – соціальна
психологія; психологія соціальної роботи**

Соціально-економічні перетворення та трансформаційний характер суспільно-політичних процесів в Україні створюють простір для широкого поля вивчення проблеми насильницької поведінки особистості. Актуальність дисертаційного дослідження авторка слушно обґрунтовує саме через зростання необхідності цілеспрямованого процесу запобігання проявам насильницької поведінки, яка набуває нових, більш витончених форм, що обумовлює важливість аналізу соціально-психологічного вектору масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості та концептуального соціально-психологічного обґрунтування дослідження насильницької поведінки і визначення її соціально-психологічної специфіки.

Отже, актуальність вирішення означеної проблематики, недостатнє розроблення теоретичних та практичних її аспектів у спрямованості до умов сучасних трансформаційних реалій, а також соціальна значущість, достатньою мірою обґрунтовані у роботі Сахарової К.О.

Вагомість проведеного дисертаційного дослідження підтверджена його виконанням у межах комплексних науково-дослідних тем кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» «Людина та суспільство у вимірах соціокультурної трансформації» (номер державної реєстрації 0122U002489), «Соціально-філософські виміри інформаційної цивілізації» (номер державної реєстрації 0125U000406) та кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти професіоналізації особистості в

сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства».

Очевидною перевагою і вагомою науковою новизною дослідження Сахарової К.О. є те, що у ньому вперше, на основі комплементарних наукових підходів (системно-інтегративного, структурно-функціонального, контекстуального), наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість та ін.); артикуляцію викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації; радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму з обґрунтуванням авторської концепції «триярусного захисного середовища»; розкрито соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки та аналіз тригерів її прояву і гальмування; визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; дослідження проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі; аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнення соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади).

Сахаровою К.О. повною мірою розкрито методологічні і змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, заснованої на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік, та визначено основні складові її ефективного реалізації.

У дисертації поглиблено та уточнено уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену насильницької поведінки, його змістовні й структурні особливості; про соціально-психологічну сутність та системність процесу протидії насильницькій поведінці особистості у трансформаційному соціумі, а також набуло подальший розвиток методичне та процедурне забезпечення вивчення феномену насильницької поведінки; погляди на вікові та гендерні особливості насильницької поведінки особистості; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій оптимізації процесу попередження та подолання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми насильницької поведінки особистості»* дисертанткою показано, що при аналізі визначень насильницької поведінки простежуються основні компоненти, які повторюються в дослідженнях різних авторів, а саме тип поведінки, наміри та наслідки такої поведінки. Утім, важливо чітко відмежовувати первинні форми насильства від його похідних, супутніх понять та емоційних станів, як-от: страх, вина, сором, злість, зловтіха, страждання.

Авторкою зазначено, що для цілісного розуміння феномену насильницької поведінки використано структурно-функціональний підхід. У

його межах ця поведінка розглядається як багатоаспектне явище, що включає такі параметри: мотив, мета, контекст, інструмент, зусилля, результат і ставлення суб'єкта до вчиненого.

Дисертанткою розкрито специфіку форм насильницької поведінки та підкреслено, що насильницька поведінка є багатограним соціально-психологічним явищем, яке потребує глибокого аналізу та коректного трактування. Її форми та типологізація за різними критеріями дозволяє не лише розширити наукове розуміння, а й окреслити стратегії профілактики й інтерпретації. Зазначено, що сучасне українське суспільство, яке переживає численні виклики, має зберігати здатність до емпатії, справедливого судження та активного реагування на прояви насильницької поведінки – з метою її поступового викорінення з соціального життя.

У другому розділі *«Концептуалізація проблеми дослідження насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі»* авторкою наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість та ін.); артикуляцію викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації; радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Повною мірою обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища», яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти організаційного середовища як регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов'язаних рівнях: інституційному, соціально-

груповому та особистісно-рефлексивному. Це дозволяє інтегрувати в систему захисту від насильницької поведінки ' правил, колективних норм психологічної безпеки та етичну зрілість керівника, які підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки в цілому. Наголошено на ролі свідків та феномені «неформального соціального нагляду», як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

У третьому розділі *«Емпіричне вивчення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі»* авторкою визначено соціально-психологічні особливості насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

На першому етапі емпіричного дослідження дослідницею було проведене вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки респондентів та проаналізовано тригери її прояву і гальмування. Показано, що агресія є головним внутрішнім чинником і психологічним предиктором насильницької поведінки, що включає високий рівень імпульсивності, емоційну незрілість та деструктивні установки.

На другому етапі емпіричного дослідження було визначено роль стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості.

На третьому етапі емпіричного дослідження проведено комплексне вивчення природи, механізмів виникнення та стратегій протидії босингу, як специфічної форми вертикального психологічного насильства в межах сучасних корпоративних відносин. Здійснено аналіз деструктивних аспектів управлінської взаємодії з розмежуванням понять мобінгу та босингу, а також з виокремленням їх ключових кваліфікуючих ознак, зокрема систематичності і тривалості, умисності, дисбалансу сил, використання владної асиметрії як інструменту тиску.

На четвертому етапі емпіричного дослідження було проаналізовано особливості насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму. Наголошено, що цифровий вимір насильницької поведінки змінив не природу агресії, а умови її реалізації і ці нові умови суттєво підвищують її руйнівний потенціал. Анонімність знімає соціальні гальма: людина, яка ніколи не дозволила б собі сказати щось у вічі, легко пише це в коментарях. Відсутність візуального зворотного зв'язку від жертви усуває той природний механізм стримування, що активується, коли агресор бачить реакцію на свої дії. Цілодобовість і відсутність фізичних меж позбавляють жертву простору, де вона могла б відновитися: булінг у школі закінчувався принаймні на вихідних, кібербулінг – ні.

На п'ятому етапі емпіричного дослідження було проведено диференціацію соціально-психологічних чинників ризику насильницької поведінки та захисту від неї у трансформаційному соціумі за різними рівнями впливу.

У четвертому розділі *«Соціально-психологічні основи оптимізації процесу запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі»* авторкою запропоновано інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі та наведено основні складові її ефективної реалізації.

Дисертанткою зазначено, що серед задіяних в межах інтегрованої системи соціально-психологічних тренінгів найбільшу ефективність показали тренінги *«Управління гнівом та зниження агресії»*, *«Профілактика булінгу в освітньому середовищі»*, *«Захист від маніпуляцій та розвиток асертивності»*. Авторка підкреслює, що всі засоби формувального впливу дають найбільший ефект тоді, коли вписані у систему довгострокової роботи учасників над собою: регулярна практика усвідомленості, фізична активність, ведення емоційного щоденника, соціальна підтримка, системна робота з фахівцем (психологом, психотерапевтом), розвиток емоційного інтелекту та навичок

ненасильницького спілкування. Наголошено також на важливості розбудови мережі соціальної підтримки, як потужного буферу між стресовим впливом і його психологічними наслідками, що достовірно знижує схильність до дезадаптивних форм реагування на стрес та проявів насильницької поведінки.

Сахаровою К.О. імплементовано стратегіальний підхід, згідно з яким розвиток дивергентності розглядається через призму формування мисленнєвих стратегій (аналогізування, комбінування, реконструювання) в умовах інформаційної невизначеності. Встановлено, що ключовим психологічним механізмом розвитку просоціальної активності та творчого потенціалу учасників інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі є створення освітнього середовища структурованої відкритості і тільки за умови поєднання психологічної безпеки, автономної мотивації та навчання специфічним мисленнєвим тактикам стає можливим подолання когнітивної інерції та формування необхідної інтелектуальної лабільності особистості.

Моніторинговий етап показав, що системні заходи формувального впливу сприяли змінам в когнітивних, емоційних та поведінкових проявах ворожості. Так, в учасників зафіксовано статистично значуще зниження показників негативізму, цинізму та настороженості, що обумовило зниження рівня міжособистісної неприязні і деструктивних тенденцій у поведінці з проявами її насильницьких форм. Зафіксовано статистично значущі відмінності, які відображають значущість для учасників орієнтації на співпрацю, чесність, довіру до оточуючих та дотримання моральних норм. Водночас знизилися прагматизм, скептицизм щодо щирості інших, моральний цинізм. Визначено, що проведення формувальних системних заходів сприяло зниженню неадаптивних когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій на академічні труднощі в умовах освітнього середовища. Крім того, вирогідно знизився рівень суб'єктивного стресу в

соматичних, поведінкових та емоційних проявах, що вказує на зменшення нервово-психічної напруги. Констатовано, що підвищилися показники здатності адаптуватися до змін, опановувати стрес та прояви агресії, зберігати концентрацію та чіткість мислення, справлятися з такими відчуттями, як гнів чи смуток, що вказує на позитивні зміни у показниках загальної стійкості та зниження стану дисфункції зі зверненням до неадаптивних стратегій або до насильницьких дій. Встановлено вірогідне зниження показників за конфронтаційним копінгом, дистанціюванням та уникненням (втечею), натомість підвищенню за показниками самоконтролю та пошуку соціальної підтримки, зміни за якими сприяли опануванню агресії, а також розвитку навичок ненасильницького спілкування.

Слід відзначити коректне застосування дисертанткою методів математичного аналізу даних, що дозволило їй достатньою мірою їх обґрунтувати та довести статистичну достовірність. Загальні підсумки роботи викладені у висновках і мають як вагоме теоретичне значення, так і практичну спрямованість. У дисертаційному дослідженні не виявлено академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Можна зробити загальний висновок, що отримані у роботі Сахарової К.О. результати характеризуються безсумнівною науковою новизною й мають конкретну теоретичну і практичну цінність.

Поданий у дисертації матеріал, його соціально-психологічне аналізування та інтерпретація, висновки не викликають заперечень, але разом із тим необхідно зупинитися на окремих зауваженнях та побажаннях щодо змісту роботи.

1. Авторка слушно вказує на розвиток індивідуальних навичок емпатії та толерантності у запобіганні проявів насильницької поведінки і створенні безпечного середовища. Проте вважаємо це необхідними, але недостатніми умовами. Безпечне середовище є колективним утворенням – воно будується через структури, норми, культуру і спільні угоди. У зв'язку з цим доречним

було б урахування у формувальному впливі фундаментальних принципів, що лежать в основі безпечних середовищ.

2. На нашу думку, в інтегрованій соціально-психологічній системі запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі не знайшла достатнього висвітлення практика роботи з пасивною агресією, як деструктивною формою взаємодії у міжособистісних стосунках.

3. З тексту дисертації не зрозуміло, чи враховувався авторкою вплив рівня розвитку групи і спрямованості її діяльності на запобігання булінгу в освітньому середовищі.

4. У тексті дисертації дещо обмежено, на наш погляд, представлено результати статистичної обробки даних. Принаймні їх можна було б навести у додатках.

Наведені зауваження не ставлять під сумнів вагомість основних результатів дисертаційного дослідження і не можуть вплинути на його обґрунтовану вище загальну позитивну оцінку.

Дисертація за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Результати дослідження пройшли доволі широку апробацію шляхом їх обговорення на науково-практичних конференціях, форумах, круглих столах, вебінарах, семінарах-тренінгах, стажуваннях різного рівня, зокрема у країнах Європейського союзу. Авторка має велику кількість публікацій у фахових виданнях, у тому числі у провідних наукометричних виданнях, де відображено всі основні наукові результати її дослідження.

Реферат за своїм змістом повністю відбиває основні положення, програму дослідження та висновки дисертації. Загальне оформлення дисертації та реферату відповідає державним вимогам до оформлення докторських дисертацій та публікацій.

У цілому робота «Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» є завершеною науковою працею, виконана на високому теоретичному та емпіричному рівні.

У дисертації отримано нові науково обґрунтовані результати, що вирішують наукове завдання визначення соціально-психологічних основ насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму. Робота має значне практичне застосування, відповідає вимогам пп. 7, 8, 9 «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17.11.2021 р., а її авторка, Сахарова Катерина Олександрівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук (доктора наук) зі спеціальності 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

О.М. Крижановський

Підпис Крижановського Олексія Миколайовича засвідчую.

Інспектор з кадрів

Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

О.Р. Белов